

Jan N. Bremmer, *The Rise and Fall of the Afterlife: The 1995 Read-Tuckwell Lectures at the University of Bristol*, Routledge, London, 2002, 256 p.

După ce Erwin Rohde a publicat *Psyché* în anul 1893, problematica sufletului, a relației lui cu viața de dincolo și a vieții trupului după moarte a suscitat interesul multor cercetători ai religiilor Greciei antice. Cartea profesorului Jan N. Bremmer, de la Universitatea din Groningen, reprezintă, în contextul dosarului eschatologiilor mediteraneene antice și tardoantice, o contribuție substanțială. Autorul prezintă, de-a lungul celor șapte prelegeri, constituite în tot atâtea capitole, istoria conceptelor, ideilor de suflet nemuritor (*immortal soul*) și viața de după moarte, insistând îndeosebi asupra schimbării, adaptării și dezvoltării acestor concepte în cursul câtorva sute de ani. Inițial, el a prezentat aceste studii în cadrul unor prelegeri susținute la Universitatea din Bristol.

Cartea nu își propune neapărat o teză centrală ci, așa cum însuși specifică în prefață, el își alege un număr de subiecte (*topics*) precum sufletul nemuritor, shamanismul, învierea, ideea creștină privitoare la viața de după moarte, necromanție și spiritism, și experiențe în preajma morții (*near-death experiences*). Lucrarea este structurată în șapte capitole, trei adaosuri/anexe, notele, bibliografia și indicele de nume, subiecte și pasaje fiind exhaustive. Ultimele două capitole, privitoare la necromanție și experiențe în preajma morții, sunt tratate printr-o metodă comparativă, în restul cărții Bremmer folosind metoda istorică. El studiază (mai mult sau mai puțin detaliat) evoluția fiecărui concept de-a lungul timpului și, uneori, dincolo de contextul cultural sau religios.

Conceptul vieții de după moarte este încă prezent în civilizația occidentală, deși certitudinea existenței ei nu mai este universal acceptată. Surprinzător, totuși, conceptele de rai, iad, suflet nemuritor au fost toate idei care au apărut relativ târziu în lumea antică. Inițial Grecia și Israelul – culturile din care s-a născut creștinismul au avut doar o vagă idee a ceea ce înseamnă viața de după moarte. Așadar, de unde provin aceste concepte, cum și de ce s-au dezvoltat?

Într-un capitol preliminar, Bremmer descrie lipsa de interes a primilor greci și israeliți în ceea ce privește ideile de suflet și viață de după moarte. Apoi trasează promovarea conceptului de suflet în contextul doctrinelor pithagoreice și orfice, cât și dezvoltarea și elaborarea similară a ideilor despre viața de apoi și înviere în rândul grecilor și al creștinilor. În ultimele două capitole, arată cum spiritismul modern și experiențele de după moarte în viziune modernă, în mod ironic, sugerează o involuție a importanței ideilor de suflet și viață de apoi. Lucrarea devine unitară și prin cele două metode ale profesorului de a explica aspectele ce-l interesează: fie subliniind factorii sociali sau politici (de exemplu, în rândul aristocraților greci dezvoltarea interesului supraviețuirii individuale după moarte merge mână în mână cu pierderea statutului și a puterii în societate), fie folosind, în spatele schimbărilor culturale, ideea competiției ca și principiu dinamic (de exemplu, noțiunea de purgatoriu s-a dezvoltat ca răspuns la amenințarea ereticilor cathari).

Capitolul 1. Inventing the Afterlife

Jan N. Bremmer trece în revistă fundalul prim (*background-ul*) al credințelor și ideilor grecești și creștine, pe care le va discuta ulterior în detaliu. El argumentează faptul că, înainte de Homer, grecii antici făceau distincție între două tipuri de suflet, ambele identificate cu persoana: sufletul liber (*free soul*) și sufletul trupului (*body soul*). Sufletul, care este asociat cu suflarea, este ceea ce ține trupul în viață. La moarte trupul părăsește trupul și merge în

Hades, unde se alătură mulțimii celorlalte suflete moarte. Așa cum sufletul celui viu nu este, în mod special, important, tot așa și viața de apoi nu este un subiect de mare interes pentru acești greci. Viața este de departe superioară morții, dar în fond moartea este naturală și nu atât de înspăimântătoare.

De-a lungul timpului grecii și-au dezvoltat propria viziune asupra sufletului în două moduri complementare. Mai întâi, sufletul celui viu devine din ce în ce mai important fiind privit ca centru al emoției, reflecției și personalității. În al doilea rând, scriitorii și gânditorii oferă viziuni din ce în ce mai elaborate asupra a ceea ce i se întâmplă sufletului celui mort. Astfel, încep să apară perspective mai numeroase și mai dezvoltate privind viața de apoi. În același capitol, Bremmer prezintă modul în care au evoluat ideile despre suflet și viață de după moarte în concepția israeliților și cum acestea au pătruns în cultura creștină și apoi în cea modernă.

Capitolul 2 : Orphism, Pythagoras and the Rise of the Immortal Soul

Bremmer distinge două dintre cele mai timpurii exemple grecești în legătură cu propășirea sufletului, atât în decursul vieții cât și după aceasta. El pledează pentru ideologia lui Pythagora. Pitagora, personaj istoric și totuși *om divin*, se caracterizează printr-o grandioasă sinteză de elemente arhaice, unele dintre ele șamanice, și de îndrăznețe revalorizări de tehnici ascetice și de contemplație.¹ Principala însemnatate a lui Pythagora este aceea că el a fost probabil primul grec care a propus și dezvoltat ideea de metempsihoză.

În continuare, Bremmer se oprește asupra doctrinei orfice. Unii autori sunt înclinați să considere mișcarea orfică cu un fel de *biserică* sau cu o sectă precum cea a pitagoricienilor. Deși prestigiul orfismului decăzuse după războaiele medice, ideile sale centrale – dualismul, imortalitatea și divinitatea omului, eshatologia - , mai ales prin intermediul interpretării date de Platon, n-au încetat să preocupe gândirea greacă.² Bremmer oferă și o excelentă descriere a principalelor convingeri ale acestei mișcări (pe care le asociază puternic cu misterele bahice). Ceea ce se numea *viață orfică* comporta purificare, ascetism și mai multe reguli specifice, dar salvarea se obținea mai ales printr-o inițiere, adică prin revelații de ordin cosmologic și teosofic. Relaționând mărturiile și aluziile autorilor antici (Eschil, Empedocle, Pindar, Platon, Aristofan etc), precum și documentele ulterioare, s-a ajuns să se reconstituie liniile mari a ceea ce se poate numi doctrina orfică. Putem distinge o teogonie prelungită într-o cosmogonie și o antropologie destul de departe. În esență, mitul antropologic e cel ce a întemeiat eshatologia orfică, în contrast atât cu cea a lui Homer cât și cu cea de la Eleusis.

Capitolul 3. Traveling Souls? Greek Shamanism Reconsidered

Șamanismul nu este, la drept vorbind, o religie ci un ansamblu de metode extatice și terapeutice al cărui scop este acela de a obține comunicarea cu universul paralel dar invizibil al spiritelor și de a dobândi ajutorul acestora. Deși se manifesta practic în religiile de pe toate continentele și la toate stadiile culturale, șamanismul, așa cum notează Jean Paul Roux în *Religion des Turcs et des Mongoles*, a găsit în Asia centrală și septentrională locul de elecție.³

¹ Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. 2, București, Ed. Științifică, 1992, p. 179

² Ibidem, p. 181

³ Mircea Eliade, Ioan P. Culianu, *Dicționar al Religiiilor*, București, Ed. Humanitas, 1993, p. 252

După schițarea modului în care șamanii și practicile lor au devenit cunoscuți primilor europeni, Bremmer ia în discuție teza existenței unui raport istoric între șamanismul siberian și religia greacă, pe linia teoriei clasice a lui Karl Meuli și E. R. Dodds. Argumentul profesorului este simplu și convingător: Meuli nu are nici o dovadă pentru susținerea conexiunii între obiceiurile funerare ale sciților (așa cum sunt menționate de Herodotus) și ritualurile șamanice, cu excepția unor similarități superficiale și a unor vagi presupuneri. Nici Dodds nu aduce vreun argument nou în favoarea acestei teze. Așadar, în absența unor dovezi concrete, care să susțină legătura dintre șamanii siberieni și grecii antici, orice asemenea interpretare se bazează doar pe incertitudini și speculații.

Capitolul 4. The Resurrection from Zoroaster to Late Antiquity

Trecând de la conceptul de suflet la cel de trup, Bremmer ia în considerare originea și dezvoltarea conceptului de înviere. El începe prin a considera ca posibile antecedente evreiești pentru acest concept dar respinge teza nașterii acestei idei în sânul mișcărilor sectare precum fariseii, esenienii sau comunitatea de la Qumran. Adicional, profesorul explică creșterea interesului pentru idea de înviere prin referința la martiriul din timpul revoltei iudeilor împotriva seleucizilor. În această direcție, Bremmer asociază în mod explicit dezvoltarea preocupării iudeilor pentru înviere cu cea a creștinilor.

În fața persecuției și sub amenințarea morții, ideea învierii trupești a martirilor devine mai proeminentă atât în rândul evreilor cât, mai ales, în rândul creștinilor (chiar dacă se întâmpla în momente și contexte diferite). Mai mult, în perspectivă istorică, pare mai probabil faptul ca mazdeenii să fi preluat noțiunea învierii de la creștini decât ca iudeii să-l fi moștenit de la mazdei. Cu argumente similare, autorul susține posibilitatea ca un număr considerabil de culte păgâne din antichitatea târzie să-și fi dezvoltat interesul pentru înviere sub influență creștină. În toate aceste cazuri, Bremmer sugerează că asemenea curente religioase au schimbat și dezvoltat unele idei într-un sentiment destul de evident de concurență.

Capitolul 5. The Development of the Early Christian Afterlife

Autorul alege două subiecte pentru acest capitol – viața de apoi, așa cum a fost descrisă și imaginată de primii creștini, și adaosul purgatoriului alături de rai și iad, pentru a completa triada deja familiară. Analizând primul subiect, Bremmer se concentrează asupra viziunilor Perpetuei sub forma consemnată în Pasiunile ei. Demonstrează că primii creștini își imaginau o trecere imediată în rai, deși unii sunt de părere ca această idee ar fi apărut și dezvoltat în timp. De asemenea, el punctează evidenta concentrare creștină și nepăgână din viziunea Perpetuei și demonstrează că imaginea creată a vieții de apoi a fost puternic influențată de idea romană de *locus amoenus*.⁴ Așadar ideea noastră de rai nu este complet lipsită de influență păgână. Deși iadul este menționat în unele scrieri creștine timpurii, Bremmer neagă prezența oricărei imagini a iadului în viziunile Perpetuei, arătând că primii creștini erau mai mult preocupați de Rai decât de Iad (pe care l-au preluat din imaginea gheenei evreiești).

Cât privește purgatoriul, îi identifică apariția la mijlocul secolului al XI – lea și, pentru a explica schimbările și evoluțiile conceptuale, se folosește din nou de termenul de

⁴ amoenus (lat.) adj. plăcut, agreabil, încântător

competiție religioasă, exemplificându-o cu disputele dintre creștini și gnostici privitoare la învățătura despre rai și cea dintre creștini și cathari în privința purgatoriului.

Ultimele două capitole se evidențiază puțin de restul cărții, fiecare evidențiind o metodă comparativă. În ambele capitole există exemple antice ale unui fenomen spiritual cărora Bremmer le antepune exemple ulterioare (medievale sau contemporane) spre o mai bună înțelegere a ambelor categorii.

Capitolul 6. Ancient Necromancy and Modern Spiritualism

În acest capitol autorul recapitulează dovezi antice privitoare la necromanție și apoi le compară cu exemple moderne de spiritism, în mare măsură din America și Anglia. Demonstrează într-un mod abil cum ritualul privat din antichitate, desfășurat după anumite reguli, în locuri bine stabilite și cu anumiți actanți, a devenit pur și simplu teatru public în vremurile moderne. De asemenea, el specifică schimbarea raportului dintre invocator și cel invocat, cât și modificarea sferei întrebărilor adresate celui mort.

Capitolul 7. Near-Death Experiences: Ancient, medieval and modern

Bremmer începe prin trecerea în revistă a atestărilor antice ale unor posibile experiențe aproape de moarte. În acest context, specialistul olandez consideră mitul platonician al lui Er⁵ și alte narațiuni eschatologice înrudite drept mituri didactice, adesea cu rol moralizator, necreditându-le calitatea de relatări genuine ale unor experiențe în apropierea morții. Discuția detaliată asupra vieții de apoi este folosită de autor în scopul evidențierii ideii centrale că, dacă ești bun, primești ceva, în vreme ce, dacă ești rău, primești altceva (*be good, you get this; be bad, you get that*). Există o poveste extraordinară, cu paralele, a unei persoane care moare doar ca să audă o voce spunând: “Nu, îl vreau pe X creditorul, nu pe X făurarul. Du-l înapoi și ia-l pe celălalt.” Prin contrast, vremurile moderne nu oferă sentințe, nu sunt foarte personale și nu foarte preocupate de detaliile vieții de apoi. La sfârșitul cărții, Bremmer consideră că, în mod paradoxal, experiențele moderne din apropierea morții indică o scădere a interesului pentru ceea ce înseamnă viață de apoi.

Pe scurt, tezele susținute de Jan N. Bremmer sunt următoarele:

- noi modalități ale grecilor de a interpreta conceptul de viață de apoi (*afterlife*);
- filosoful Pythagoras a tratat și promovat atât conceptul de suflet nemuritor, cât și cel de reîncarnare;
- modul în care grecii (miscarea orphică) au dezvoltat ideea unui iad;
- faptul că iudeii, și nu perșii, au promovat ideea de înviere, și asta doar după cucerirea Palestinei de către Alexandru cel Mare;
- posibila influență a străvechilor șamani asupra conceptului de suflet al grecilor;
- originea termenului paradis;
- conexiunea dintre necromanția antică și spiritismul modern;
- similitudinile dintre experiențele proxime morții din perioadele antică, medievală și modernă.

⁵ Platon a adus o contribuție hotărâtoare în domeniul eschatologic. El a elaborat o nouă și mai coerentă mitologie a sufletului, inspirată din tradiția orfico-pitagoreică, folosind elemente într-o viziune personală.

Volumul are un final deschis, prin concluzia reconfortantă că fiecare perioadă primește viața de apoi pe care o merită (*every age gets the afterlife it deserves*). Bremmer este un narator extraordinar, cu un excepțional simț pentru detalii amuzante și interesante, convertind o bibliografie impresionantă și date culturale variate într-o lectură extrem de plăcută. Subiectele, pe care le alege pentru clarificarea genezei, evoluției și fundamentarea conceptelor de suflet și viață de apoi, sunt centrale și, cu siguranță, merită atenție. Prin caracterul interdisciplinar al metodei și prin universalitatea temei, volumul se deschide înspre lectori din domenii diferite (istoria religiilor antice, istoria culturii, teologie, antropologie istorică), contribuind în mod fundamental la remodelarea unui orizont de așteptare multiplu.

Mihail Mitrea